

יד
מהר"ע

שערי יצחק

השיעור השבועי

של מרן הגאון
הרב יצחק רצאבי שליט"א
פוסק עדת תימן

נמסר במוצש"ק
מסעי
ה'תשע"ב ב'שב"ג
בבית המדרש "פעולת צדיק"
בני ברק

נושאי השיעור:

השיעור מוקדש לע"נ הגאון מארי נסים רצאבי זצוק"ל, במלאות כ' שנה לפטירתו (נלב"ע ו' מנחם אב ה'תשנ"ב).

חשיבות הכוונה בהזכרת עניין ירושלם בתפילה, ובפרט בימי בין המצרים. מדוע נוסח ההשכבה לאיש בלשון הקודש, ונוסח ההשכבה לאשה בלשון ארמית. וכיצד נכנסו מלים בארמית בתוך ההשכבה לאיש, ומלים בלשה"ק בתוך ההשכבה לאשה. האם אפשר לומר את המלים "הולך נכוח" בהשכבה לאשה. מדוע נקראת בשם "השכבה".

האם לדעת האר"י ז"ל אין לומר את נוסח ההשכבה "מנוחה נכוחה וכו'". האם שייך לומר 'הולך נכוחה' בהשכבה לאשה. האם יום היאר-צייט יכול להשתייך לפרשה או ליום בשבוע שבו הוא נפטר, או רק לפי היום בחודש.

מדוע נוסח ההשכבה לאיש ארוך, ונוסח ההשכבה לאשה קצר. דחיית דברי הטוען שבתיםמן אכלו בשר בשבוע שחל בו משום "מזג האויר החם", הסיבה הנכונה מדוע נהגו כן, ואיך הדין בזמנינו. התייחסות מרן שליט"א לסדר "תיקון חצות" כמנהג ק"ק תימן, שיצ"ל בע"ה השבוע.

כל הזכויות שמורות

יוצ"ל ע"י מוסדות יד מהרי"ץ בני ברק

טלפקס: 03-5358404. נייד: 050-4140741

דוא"ל: yad@maharitz.co.il

להאזנה לשיעור דרך הטלפון:

קול הלשון – 03-6171031

מספר השיעור – 296

השיעור מוקדש לעילוי נשמת

הרב הגאון החסיד והעניו

כקש"ת רבי נסים (נחום) רצאבי זצ"ל

ראב"ד רצאבה

שנלב"ע ביום רביעי ו' מנחם אב ה'תשנ"ב

תנצב"ה

השיעור מוקדש לע"נ הגאון מארי נסים רצאבי זצוק"ל, במלאות כ' שנה לפטירתו (נלב"ע ו' מנחם אב ה'תשנ"ב).

השבוע ביום רביעי ו' מנחם אב, חל היאר-צייט (יום פקודת השנה) של אבא מארי זצ"ל, לכן אני מקדיש את שיעור זה לעילוי נשמתו. שמו המפורסם הוא מארי נחום, אבל שמו האמיתי, העיקרי בכל אופן, זהו נסים. בן מה"ר נסים, בן מה"ר שלום, בן מה"ר סעדיה, בן הרב הגדול המקובל האלדי כמהר"ר שלמה, בן מה"ר יעקב, בן מה"ר שלמה, בן מה"ר יוסף, בן מה"ר יהודה זצוק"ל. זוהי השרשרת של המשפחה כפי שאנו מכירים, עשרה דורות עד אלינו, תלמידי חכמים משכמם ומעלה במשך כל הדורות. הזכרתי אותם, ראשית כדי שתהא נשמתם צרורה בצרור החיים, וגם כדי שזכותם תעמוד לנו. אנו בעז"ה נמשיך את השרשרת, ולא נזוז ימין ושמאל ממסורת אבות המבוססת על אדני פז.

חשיבות הכוונה בהזכרת עניין ירושלם בתפילה, ובפרט בימי בין המצרים.

אנחנו בימי בין המצרים, וצריכים לשים לב. כל השנה אנו מזכירים את עניין הגאולה, משיח בן דוד, ירושלם עיר הקודש וכדומה, אבל בימים אלו בפרט, כשמזכירים את ירושלם, נראה פשוט וברור מאליו כי צריכים להתעורר ולהגיד זאת ביתר כוונה, בקול-רם יותר. כיון שהזמן גרמא, זהו הזמן כעת. מרוב אשגרות לישנא, אנשים אומרים 'ובנה את ירושלם', 'תשכון בתוך ירושלם', כדרכם בקודש. אבל אם לא שמים לב לכך לפחות בימים הללו, זהו דבר שמופרך מעיקרו. גם אם אדם אמר זאת בלי כוונה, מתוך הרגל לשונו 'סירכא דלישנא נקט', והבחין בכך, א"כ שיחזור על כך עוד פעם. יאמר שוב 'תשכון בתוך ירושלם' וכדומה. ובמקומות שאין אפשרות, כגון אם כבר חתם ברוך אתה ה', א"כ לפחות שיאמר זאת בהרהור, ושיחשוב על כך, ויתבונן בדבר.

מדוע נוסח ההשכבה לאיש בלשון הקודש וארוך, ונוסח ההשכבה לאשה בלשון ארמית וקצר. וכיצד נכנסו מלים בארמית בתוך ההשכבה לאיש, ומלים בלשה"ק בתוך ההשכבה לאשה.

כיון דעסקינן ביאר-צייט כמו שפתחנו, לכן ברצוני להסביר את עניין ההשכבות, שאומרים על הנפטרים. כידוע יש שתי נוסחאות, יש נוסח מנוחה נכונה בישיבה עליונה תחת כנפי השכינה במעלת קדושים וטהורים וכו', ויש נוסח רחמנא די רחמנותא דיליה היא ובמימריה אתבריא תרין עלמין עלמא הדין ועלמא דאתי וכו', וברצוני לדייק כמה דברים בנוסחאות אלו. אפשר לראות זאת בסידור תכלאל תורת אבות עמ' ש"מ-ש"מ"א. נא לחלק סידורים לציבור, שיראו בפנים. יש נוסחא נפרדת לאנשים, ונוסחא לנשים. לאנשים בלשון זכר ובלשון הקודש, מנוחה נכונה וכו', ולנשים בלשון ארמית, רחמנא וכו'. לכאורה, מאי שנא? מה ההבדל? כמו כן, לנשים הנוסח הוא קצר, ולגברים הנוסח ארוך. מאי שנא? למה על האנשים מרבית ברחמים, ועל הנשים לא מבקשים כל כך? וכן עוד כמה שאלות שצריכים לעוררם ולהבינם.

נקדים מה שמהרי"ץ כותב בעץ חיים דף ק"מ ע"ב, נהגו לומר השכבה לאנשים בלשון הקודש ולנשים בלשון ארמית. והטעם מפני שהשכבת הנשים מסתמא אינה נעשית אלא בין הנשים, ואינן מבינות אלא בלשון תרגום. כך הוא מביא בשם כנסת הגדולה סימן רפ"ד בשם שו"ת הר"י הלוי.

על זה בא הענף חיים ומעיר באות כ"ד [דף י"ג י"ד] כך, מלשון זה מוכח דאין העולם נוהגין לומר השכבה לאשה אלא דוקא בין הנשים לבד. דהיינו לפי מה שכתוב פה, בדברי מהרי"ץ, השכבה עושים רק בין הנשים, ולא אצל הגברים. אולם במקומנו נוהגים לומר גם בין האנשים לבד בשבעת ימי האבילות דוקא, כתוב כאן ב"חמשת" ימי אבילות אבל כנראה שזו טעות. וכן נדפס לנכון בע"ח מהדורת הרש"צ דף רפ"ה, בשבעת. אך בזמנים אחרים כגון ביום שבת

בשבעת ימי האבל. גם אינני יודע מה הוא יגיד לגבי זמן הקבורה. עכ"פ כנראה בדרך כלל, על הרוב אמרו זאת בין הנשים. ע"ז בא הענף חיים ואומר, שלמעשה אנו נוהגים לומר זאת גם בין האנשים, אבל רק בשבעת ימי האבל, משא"כ בזמנים אחרים לא היו אומרים בכלל השכבה. וכפי שאמרנו, לא ידוע לנו מנהג זה. בעל ענף חיים התפלל בבית הכנסת אלשיך, שם אולי הם נהגו כך.

יכול להיות שזה מרוב צניעות. צריכים לדעת דבר מעניין על תימן, אינני יודע אם כולם אבל רבים, ובכל אופן יש כאלה שלא היו אומרים אף פעם מי שבירך מיוחד לאשה. ר"ל שלא הזכירו את שמה. ואם אומרים בציבור מי שבירך לאשה חולה וכדו', היו אומרים מי שבירך לבעלה בתוספת שהתנדב בעבור אשתו, אולם בלי להזכיר את שמה כלל. זו דוגמא לצניעות העצומה שנהגו אז, ואכמ"ל. א"כ כנראה הם גם בהשכבות עשו אותו דבר, לא אמרו השכבה לאשה. דבר זה אינו מקובל בדרך כלל, לא שמעתי דבר כזה, וממהרי"ץ בעצמו מוכח לא כך. כי את מה שהבאנו קודם, מהרי"ץ כותב זאת בסדר של שבת אחרי ההפטרה, ומסביר ש'נהגו לומר השכבה לאנשים ולנשים בלשון ארמית', א"כ משמע שהיו אומרים זאת גם לנשים, גם בשבתות שאחרי האבילות וביאר-צייט וכדומה. מובן שיש הבדל בין השכבות למי שבירך, מאחר שהיא כבר מתה, ולכן עניין הצניעות לא שייך כל כך כמו במי שבירך. [ובזמנינו אנחנו ממליצים לשלוחי הציבור כשאומרים מי שבירך לאשה, שלא לעשות זאת בקול רם, דהיינו להנמיך מעט את הקול כשמזכירים את שמה. והכל לפי העניין והזמן והמקום].

וההסבר בזה שאומרים בלשון ארמית, הרי בפועל כן אומרים השכבה לאשה אצל אנשים. אלא כנראה הכוונה שבזמן שייסדו את הנוסח, דהיינו בדורות הקדמונים, היה מקובל להגיד השכבה לנשים רק בין הנשים, וממילא נשאר הנוסח בארמית. כיון שבדורות הראשונים כידוע היו

קודש אחר קריאת התורה אין אומרים כלל. מעיר הר"ר אברהם נדאף, שממה שכתוב פה בשם כנסת הגדולה משמע שאומרים זאת בין הנשים בלבד. אבל אצלנו, הוא אומר, בשבעת ימי אבילות נוהגים לומר את ההשכבה בין האנשים. אבל הוא אומר, בשבתות שאחרי כן, לא אומרים בכלל. אינני מכיר מנהג כזה, אבל כך הוא כותב. לא יודע, אולי בבית הכנסת שבו הוא התפלל כך היה, אבל הוא אומר 'במקומינו', משמע בכל העיר צנעא. לפי מיטב ידיעתי אין דבר כזה, אבל בהתחלה נסיים את דבריו, כדי שנלך פרט פרט. ואף לאנשים אין ראוי לומר בשבת, וכמו שכתב הבית יוסף סי' רפ"ד משם הר"א אביגדור, שאין טעם למה שנהגו לומר השכבות בשבת יעו"ש. זולת אם הוא למי שנקבר באותו שבוע, כמו שכתב הבאר היטב בשם מהרי"ל, שאין מזכירין רק למי שנקבר באותו שבוע, עיין שם. ואפשר דמשום שעדיין הוא שרוי בדין, מועילה לו אמירת ההשכבה. וכן הדין ביום יאר-צייט. אבל בשאר זמנים אין ראוי לאמרה, דאדרבא מעורר עליו הדינים כמ"ש המקובלים ז"ל. וכ"כ בסידור בית מנוחה דף קצ"ב ע"ב סי"ז וז"ל יש מי שכתב שההשכבות עניין רחוק לשכר וקרוב להפסד, ומטעם זה ומטעמים אחרים הצנועים מושכים ידיהם שלא לעשות השכבות לקרוביהם עכ"ל. מה גם, שראוי לחוש לטורח ציבור.

א"כ יוצא כך, מהרי"ץ כותב בשם כנסת הגדולה שההשכבה לאנשים בלשון הקודש ולנשים בארמית, מפני שהשכבה לנשים נאמרת בין הנשים. ונראה הכוונה שאחד מקרובי המשפחה היה אומר אותה בין הנשים האבלות, אבל אצל הגברים לא אמרו כלל השכבה לנשים. גם אם ישנם שם אבלים קרובי משפחה, אחים או אחיות, בנים, בעל וכדו', בכ"ז לא אמרו השכבה לנשים אצל האנשים. אינני יודע מדוע עשו כך, בכל אופן משמע שלא היה מקובל אז לעשות השכבה לנשים אצל האנשים, ואפילו

בספר כתר שם טוב גאגין [חלק ראשון דף רס"א], הוא הביא את דברי כנסת הגדולה, ומקשה עליו. הוא כותב כך, טעם שנוסח השכבה לאיש יסדוה בלשון עברי ולאשה בלשון ארמית, מצאתי לכנסת הגדולה שכתב בשם מוהר"ש הלוי (סי' פ"ב) מפני שהשכבת הנשים מסתמא אינה נעשית אלא בין הנשים, ואינן מבינות אלא בלשון תרגום עכ"ל. והמעייין לא יאבה טעם זה לקבלו. ראשונה, כי ההשכבה לנשים נעשית בבית הכנסת בין האנשים והנשים, האנשים המצויים בבית הכנסת, והנשים שבעזרה. אולם אנחנו כבר הסברנו שלא מדברים על זמנינו, הכוונה על הדורות הראשונים שמתחילה ייסדו כך בגלל זה, א"כ זו אינה קושיא. שנית, במש"כ שאינן מבינות אלא בלשון תרגום, מי המה מאלו האנשים וכ"ש נשים שמבינות תרגום, אחת מאלף ושנים ממשפחה המבינים תרגום על בריו, ולפי ראות עיני טעם זה נדמה לי כחידה סתומה. שוב פעם, הוא שואל מי מבין תרגום? נכון, אבל לא מדברים על היום, מדברים על הדורות הראשונים. ועוד, כי שתי השכבות אלו שנדפסו בסידורנו עוד לא נודע לנו מי יסדם ומתי נתיסדו. ומראשית התיסדותם לא נתיסדו בעבור שיבינו הנשים, אלא המה תפילות כיתר התפילות שאנו מתפללים על נשמת המתים. הוא מאריך ומרחיב על כך בהמשך, אבל למעשה קושיותיו אינן קושיות.

מה ששאלנו, אכן למה קבעו שתי נוסחאות? א"כ נראה כך, זה לא שקבעו מראש שהנוסח לאנשים הוא בלשון הקודש, ולנשים בארמית. אינני מדבר לפי דברי הכנסת הגדולה, לדבריו כנראה אכן כך היה, אבל לכאורה הדבר אינו כ"כ פשוט. כי למעשה מי שיסתכל יראה, מתחילים רחמנא די רחמנותא דיליה היא וכו', הכל בארמית, וכנש ביה צדקניות וחסדניות דעבדן רעותיה. הוא במימריה ובתוקפיה יימר למיעל קדמוהי דוכרן האשה וכו', דאתפטר מן עלמא הדין כרעות אלהנא מרי שמיא וארעא. עד פה הנשים ועמי הארץ הבינו, כי הכל בארמית, וזו לשון המדינה,

מדברים בלשון ארמית, כמו שתיקנו הרבה נוסחאות בלשון ארמית, למשל נוסח העירוב 'בהדין עירובא יהא שרי לנא וכו', או נוסח ביעור חמץ לאחר הבדיקה אומרים 'כל חמירא דאיכא ברשותי וכו', ואצלינו גם את ספירת העומר סופרים בלשון ארמית, האידנא כך וכך יומי בעומרא. א"כ מדוע תיקנו את הנוסח בלשון ארמית? יש כמה וכמה טעמים לזה, אבל אחד מהטעמים הפשוטים הוא, מפני שאלו הן מצוות שאדם צריך להבין מה הוא אומר. אדם אינו יכול להניח עירוב תבשילין, או עירובי חצרות, ואינו מבין מה שהוא אומר וכדומה. בדורות בימי קדם, דיברו בלשון הקודש. אבל בגלות כבר דיברו בארמית, ממילא כשבאו אז לקבוע את הנוסחאות ולייסדם, קבעו בלשון זו. בדורות הראשונים, כל אחד יכול היה לומר נוסח משלו. אבל לאחר מכן קבעו נוסחאות. א"כ אלו דברים שכל אחד צריך לדעת ולהבין, גם עמי ארצות אינם יוצאים ידי חובה אם לא יגידו זאת בלשון שהם מבינים. אם אדם שם עירוב ואינו יודע מה הוא אומר, סופר ספירת העומר בלשה"ק 'היום יום אחד בעומר' ולא מבין מה הוא אומר, לכן קבעו לו בלשון בארמית, האידנא חד יומא בעומרא, כי בארמית הוא מבין. ממילא נשאר ככה הנוסח לדורות, גם לאחר שלשון ארמית כבר לא היתה שגורה בעם ישראל, דהיינו כבר מזה כמה מאות שנים. וכנראה שישנן עוד סיבות אחרות לכך, והרחיבו בזה הרבה מפרשים. כגון יש אומרים שזהו גם הטעם למה תיקנו את הקדיש בלשון ארמית, כיון שעניין עניית אמן יהא שמיה רבא וכו' זהו דבר חשוב מאד, שהעולם מתקיים גם עליו, והאנשים הפשוטים, עמי הארצות לא הבינו בלשון הקודש, לכן קבעו את הנוסח בארמית. ואכמ"ל.

מה שכתב הענף חיים אח"כ בשם המקובלים, שזה מעורר עליו את הדינים, בעז"ה נעמוד על כך לקמן בהמשך השיעור.

הגט ב'כך וכך בשבא דהוא כך וכך', זה בארמית, אולם בעדות אחרות מתחילים בלשון הקודש. גם בכתובה אנו מתחילים בארמית. נוסח הכתובה הוא בלשון ארמית, אבל פה ושם הכניסו מלים בלשון הקודש. אפילו בגט הכניסו, 'זהרי את מותרת לכל אדם'. כל הגט כתוב בלשון ארמית, כגון 'וכל שום אחרן וחניכה דאית לי ולאבהתי ולארתרי וכו', אומר הרמ"א באבן העזר, כיון שלשון ארמית ניתנה מסיני, א"כ אפשר להחשיב את לשון ארמית ולשון הקודש כלשון אחת. עוד תירוץ, שכיון שהרוב הוא בארמית ורק המיעוט בלשון הקודש, לכן אין בזה פסול של 'מקצתו בלשון זה ומקצתו בלשון אחר'. אולם הפרי חדש שם לא מסכים לכך, והוא טוען שאפילו מלה אחת אם כתבת בלשון אחרת, הדבר מעכב. אלא מה, הוא אומר שיש חילוק, תלוי אם זה בטופס או בתורף, כי אם זה בטופס הגט, אלו דברים שאינם הכרחיים לכתיבת הגט וממילא זה לא מעכב.

בספר טופס כתובות כתבנו בדף כ"א כך, ובכתובה יש לעיין אולם הם תוספות שנתקנו על ידי הראשונים במרוצת הדורות, ולפי הצורך שראה כל חכם במקומו, ומשום היכר בין חדש לישן לא רצו לתקנם בלשון ארמי. דהיינו, אם חכמי הדורות מצאו שצריך להוסיף איזה דבר לפי עניין הדור, היו תביעות והיה צורך להכניס איזה נוסח בכתובה כדי שלא יבטלו את עניין הכתובה או שלא יעשו דברים שלא כדין, ולכן הוסיפו מלים לפי העניין, א"כ כתבו זאת בלשון הקודש, כדי שיהיה היכר שזה לא מעיקר הנוסח. שלא יחשבו שזהו הנוסח העיקרי, אלא להבדיל בין העיקר ובין הטפל. יכול להיות, שגם בנוסח ההשכבה היה הדבר כך. א"כ אלו שתי נוסחאות שונות, ולכן השאירו כל דבר על מתכונתו, והשאר הם תוספות.

תלמיד חכם אחד ששמע ממני את ההערה דלעיל, מדוע תחילת הנוסח בארמית 'רחמנא די רחמנותא וכו' וסופו 'המלך ברחמיו וכו' בלשה"ק, עלה בדעתו דבר חידוש, ויכול להיות בהחלט שהוא צודק. הוא תירץ שזו לא קושיא, משום

אבל ההמשך המלך ברחמיו ירחם עליה, ויחוס ויחמול עליה וכו', זה הרי כבר בלשון הקודש א"כ הנשים ועמי הארץ איך יבינו, וילוה אליה השלום, ועל משכבה יבוא שלום, ככתוב יבוא שלום וכו'. א"כ מדוע הרישא בארמית והסיפא בלשון הקודש. מה קרה?!

חוץ מזה, בנוסח של האנשים 'מנוחה נכונה וכו', מה אירע פתאום שנכנסו מלים בארמית, וחולקא טבא, לחיי העולם הבא (אולי בגלל החרוז). ואתה ממשיך, שם תהא מנת ומחצת וישיבת הנפש השם הטוב כבוד אחינו וכו' רוח י"י תניחנו בגן עדן, ופתאום קופצים לארמית, דאתפטור מן עלמא הדין כרעות אלהנא מרי שמיא וארעא. מערבבים פה מלים בארמית בתוך הנוסח שהוא בלשה"ק.

יכול להיות, שמראש היו שתי נוסחאות, יש שנהגו כך ויש שנהגו כך. ובסופו של דבר החליטו להנהיג את שניהם, ולנשים את הנוסח בארמית, כדי שאנשים פשוטים עמי ארצות ונשים יבינו, ולגברים אמרו בלשון הקודש אבל נכנסו פה ושם כמה מלים בארמית. בתוך נוסח הארמית הכניסו מלים בעברית, ולתוך נוסח לשון הקודש הכניסו מלים בארמית, והשאירו כל דבר כפי מה שהיה מעיקרא.

למעשה אנו רואים את אותו הדבר בנוסח הכתובה, גם בכתובה יש חלק בלשון הקודש וחלק מהמלים בארמית. למה עשו זאת? יש נידון בפוסקים לגבי גט, הלכה פסוקה בשו"ע אבן העזר סימן קכ"ז סעיף א' שאסור לכתוב גט בשתי לשונות, ואם כתב גט בשתי לשונות פסול. אמנם אפשר לכתוב גט בכל כתב ובכל לשון, בד"כ מקובל לכתוב בכתב אשורי ובלשון ארמית, אבל אם כתבו בלשון אחרת, בלשון אומות העולם, הגט כשר. העיקר שדיני הגט נשמרים. אבל אם כתב בשתי לשונות, פסול. הטעם מובן מאליו, כי התורה אומרת 'ספר כריתות', ספר היינו סיפור דברים, וסיפור לא שייך לכתוב בשתי לשונות. אנו התימנים מדייקים בכך למעשה, כי אנחנו מתחילים את

שהנוסח הראשון, הנוסח המקורי כנראה נגמר במלים 'דאתפטר מן עלמא הדין כרעות אלהנא מרי שמיא וארעא'. זהו, פה נגמרה ההשכבה. כל ההמשך, 'המלך ברחמיו ירחם עליה, ויחוס ויחמול עליה וכו', זו הוספה שאינה הנוסח העיקרי, כי עד פה היה הנוסח המקורי של ההשכבה. הסיום אז הוא, 'ימר למיעל קדמוהי דוכרן האשה הכבודה והצנועה וכו' דאתפטר מן עלמא וכו'. והפירוש בזה, כמו בפסוק 'זהו לכם לזכרון לפני אלד'יכם' [במדבר י', יז], כמו-כן כאן מתפללים שיעלה זכרונה לפני הקב"ה. דהיינו לא חייבים להוסיף ולפרט את כל ההמשך.

האם אפשר לומר את המלים "הולך נכחו" בהשכבה לאשה.

ישנה קצת שאלה בסוף הנוסח של ההשכבה, ככתוב יבוא שלום ינחו על משכבותם הַלֵךְ נִכְחוֹ, יש האומרים מלים אלו 'הולך נכחו' גם בהשכבה לאשה. אתם רואים, פה [בסידור תורת אבות] הודפס זאת בתוך סוגריים, גם אני שמעתי לפני עשרות שנים מחכם אחד הערה על כך. דבשלמא באיש הדבר נכון, בלשון זכר, וכך הוא הפסוק בישעיה נ"ז ב'. א"כ איך אפשר להגיד באשה 'הולך נכחו'? על כן דעתם לדלג שתי תיבות הללו בהשכבה לאשה.

הפסוק אומר כך, יָבֹא שְׁלוֹם יִנְחוּ עַל מִשְׁכְּבוֹתֵם הַלֵךְ נִכְחוֹ, יש במפרשים כמה פירושים, או שזה חוזר על השלום, דהיינו יבוא שלום לנפטרים, והם ינחו על משכבותם. ו'הולך נכחו', היינו השלום, שהוא ילך נוכח הנפטר. א"כ על אשה אי אפשר להגיד 'הולך נכחו' כי צ"ל הולך נכוחה. יש עוד פירוש, שהכוונה שזה חוזר על הצדיק, דהיינו יבוא שלום ינחו על משכבותם, מי יזכה לזה? אדם שהוא ישר וצדיק, שהוא 'הולך נכחו', דהיינו הלך בדרך ה' בישרות ובתמימות, לנוכח. א"כ אם מדובר על אשה, צריך לומר הולכת נכוחה, דהיינו האשה הצדקנית שהלכה נכוחה, אבל

לא כך הוא לשון הפסוק. לכן השמיטו את המלים האלו בהשכבה לאשה.

אלו שכן אומרים זאת, וראיתי בנוסחאות תכאליל כת"י שכתבו זאת במפורש, נראה שאפשר ליישב את הדבר עפ"י מדרש הנעלם פרשת חיי שרה דף קכ"ב ע"ב. כתוב שם עה"פ ויבא אברהם לספוד לשרה ולבכותה, היינו דתנן כל שבעת הימים נפשו של אדם פוקדת לגופו ומתאבלת עליו. דהיינו, בשבעת ימי האבל הנפש באה לקבר לראות את הגוף, ומתאבלת ומצטערת שם, והוא מביא פסוק באיוב י"ד, הה"ד אך בשרו עליו יכאב ונפשו עליו תאבל. כהאיי גוונא ויבא אברהם לספוד לשרה ולבכותה, יש פה רמז, ויבא אברהם זו היא הנשמה, לספוד לשרה זה הגוף. אמר רבי יצחק בשעה שהנשמה זוכה ועולה למקום מעלתה, הגוף שוכן בשלום וינוח על משכבו, הדא הוא דכתיב יבוא שלום ינחו על משכבותם הולך נכחו, מאי הולך נכחו, אמר רבי יצחק הנשמה הולך נכחה למקום העדן הגנוז לה. דהיינו, כאשר הוא כבר זכה והתקבלו מעשיו, עבר כבר את כל הזיכוכים וזכה להגיע אל מקומו בגן עדן, אז גופו שוכב בשלום על משכבו בקבר.

ממשיך המדרש ואומר, מַאי מַשְׁמַע? [בניקוד צירי, לא מאי בפתח. והכוונה מהיכן משמע כך] אמר רבי יהודה מהאיי משמע, נכחה כתיב בה"א. הוא אומר שהפירוש הולך נכחו, היינו שהנשמה הולכת למקום העדן הגנוז לה. כלומר, המלה 'הולך' חוזרת על הנשמה, ו'נכחו' זהו גן עדן, כי כתוב נכחה בה"א. אמנם הקרי הוא נכחו בוא"ו, אבל הכתיב בה"א, כך היה כתוב לפני בעלי הזוה"ק. בספרים שלנו זה לא כך, אצלנו זה עם וא"ו, כמו שהעיר כבר המנחת שני, וכן גם בתיגאן דידן כת"י. אבל בעבר לפנינו כך היה כתוב. כפי שמצאנו הרבה שינויים בספרי חז"ל באיזה פסוקים כידוע, גם פה היה כתוב לפנינו 'נכחה'. על כן הוא מפרש שהכוונה נוכח ה"א, דהיינו השכינה הנמצאת בגן עדן, הנרמזת באות ה"א, ודי למבין.

להשלמת העניין, וליתר ביאור, כדאי להביא מ"ש הגרי"ח בשו"ת רב פעלים ח"ד שלהי סימן ל"ח וז"ל, אשר כתבת מה טעם קורין אותה השכבה, דע כי מקום המנוחה של הנפש מכנה הכתוב בשם משכב, וכ"ש יעקב אע"ה ושכבתי עם אבותי ונשאתני ממצרים וקברתני בקבורתם, ופרז"ל ושכבתי במקום מנוחת הנשמות. וכן הכתוב בישעיה נ"ז אמר יבא שלום ינוחו על משכבותם הולך נכוח, ולכן בקשת רחמים בעד הנפש קורין אותה בשם השכבה, כי ע"י בקשה זו תשכב הנפש במקום מנוחתה, ואפי' נפש צדיק ג"כ יש לה תמיד עילוי אחר עילוי, ומקום עילוי הב' נקרא מקום מנוחתה לגבי עילוי האחד הקודם וכעז"ה וכ"ש וכ"ש שיש נר"ן שלא עצרו כח לבא אל מקום מנוחתם עדיין, שאין התפילה מועלת להם שישכבו במקום מנוחתם. ולכן דרך כלל קורין לבקשת רחמים של נפש הנפטר בשם השכבה. עכ"ל.

בתשובה להערה מהקהל: נכון. גם על 'בבהילו' יצאנו ממצרים' יש קושיא, הרי 'בבהילו' זה בלשון ארמית, ויצאנו ממצרים' זה בלשון הקודש. האמת שגם בקדיש יש קצת את השאלה הזאת. למשל, יתגדל ויתקדש, הרי יתגדל זה לא בארמית, וכמדומני אין בשום מקום בארמית את המלה יתגדל, או בכלל את המלה גדול. הרי זה מיוסד על הפסוק והתגדלתי והתקדשתי, התרגום שם הוא ואתרבי ואתקדש. כל מקום שכתוב גדול, תרגומו רב. א"כ היינו צריכים להגיד בקדיש, יתרבי ויתקדש שמים רבה. אכן דנים למה הלשון הוא כך. מהרי"ץ בעץ חיים [ח"א דף ל' סוף ע"ב] מדבר על השבחים האחרים שיש בקדיש, וישתבח ויתפאר ויתרומם וכו' יעו"ש. ולכאורה היה נראה גם שם חלק בארמית וחלק בלשון הקודש. האריך כבר על זה ועל כללות העניין, רבי יהודה ברבי יקר, רבו של הרמב"ן. גם בטור ובאבודרהם דנו על החלק האחרון שבספרד היו אומרים, במקום לעילא לעילא מן כל ברכתא שירתא תושבחתא, הם היו אומרים בלשון הקודש למעלה למעלה מכל הברכות וכו', רבי דוד אבודרהם שואל, איך

לפי"ז הולך נכחו, פירושו הנשמה שהולכת לגן עדן, אם כן הכל מיושב. 'הולך נכחו' אינו מדבר על השלום, ולא על הצדיק שהולך בישרות, אלא על הנשמה. גם כשאתה אומר על איש יבוא שלום ינוחו על משכבותם הולך נכחו, פירושו שיגיע למצב שילך למקומו ויעלה על משכבו בשלום למקום מנוחתו מקום השכינה בגן עדן. אם כן, גם באשה אותו הדבר.

אכן יש לשאול לכאורה, למה קוראים לנשמה בלשון זכר? למה עליה אומרים 'הולך'? אבל זאת קושיא גם לולא דברינו דלעיל. יכול להיות שאומרים על הנשמה 'הולך', אולי בגלל שמצטרפים לנשמה עוד חלקים, נפש ורוח, ורוח מצינו גם בלשון זכר, כמו שנאמר ורוח גדולה וחזק, לכן קוראים גם לנשמה בלשון זכר. גם ידוע הכלל של הראב"ע, כל דבר שאין בו רוח חיים זכרו ונקבהו. וזהו תירוץ כללי על הרבה שאלות מסוג זה, שכל דבר שאין בו רוח חיים, כגון בנ"ד נשמה שהיא דבר שלא שייך שתהיה חי ותוליד תולדות בכדי שתצטרך להגדירם כזכר או נקבה, א"כ אפשר לקרוא לה גם בלשון זכר וגם בלשון נקבה. כמו שרש"י מביא לגבי תיבת מחנה, וכן השמש יצא על הארץ, השמש באה, דברים שלא שייך בו זכר ונקבה, כיון שאינם דבר חי. א"כ, כשאתה אומר 'הולך' על הנשמה, זה בהחלט דבר המתקבל. [וע"ע מ"ש בס"ד בנפלאות מתורתך פר' בלק דף פ"ז. יב"ן].

מדוע נקראת בשם "השכבה"

למה זה נקרא בלשון השכבה, מהו פירוש המלה השכבה? הדבר נגזר מלשון הפסוק שהבאנו, ינוחו על משכבותם. וכן עוד פסוקים דומים. כבר הגמ' במסכת כתובות דף ק"ג ע"ב נזכר אשכבתיה דרבי, זהו לשון חז"ל, הגמ' אומרת ההוא יומא דאשכבתיה דרבי נפקא בת קלא ואמרה כל דהוה באשכבתיה דרבי מזומן הוא לחיי העוה"ב. גם בשו"ע יו"ד סימן שד"מ סעיף כ' יש לשון כזאת, ותכלית י"ב חודש מבקרין ומשכיבין אותו. מזה נבנה לשון השכבה.

הזכרת השם. [זהו דבר מעניין, כי בד"כ מה שמקובל אצלנו בכל המקומות שנוהגים לקום להשכבה, שעומדים בכל ההשכבה. אבל כנראה היה מנהג כזה, לעמוד רק בזמן הזכרת השם. ראיתי אפילו שמזכירים בספרים, שכשמזכירים בדרשה שמו של איזה חכם, כל הציבור קם. זהו מנהג של הספרדים, הם קמים לכבודו בעת הזכרת שמו. אבל אנחנו נוהגים שכל הציבור עומד בכל ההשכבה, ובכל אופן זה לכבוד הנשמה. ויש שלא נוהגים לקום כלל, כלומר אפי' בעת הזכרת שמו של הנפטר]. א"כ הוא טוען, שכיון שמזכירים אותו, נשמתו שוב אינה יכולה לעלות עד שיפרעו את הצדקות שנודרים בעבורו. ולכן הוא מסיים, ומאז נמנעתי אני מלהזכיר נפשות. אם תתן צדקה מראש, זהו דבר טוב. אבל כאשר אתה אומר שהינך מתנדב ופעם אחרת שתתן, א"כ הנשמה ירדה למטה ומתעכבת בעולם הזה עד שתתן, ומי יודע מתי יתן, האם מיד במוצ"ש, או אחרי חודש, או לאחר שנה. א"כ לא טוב הדבר, שהרי אתה מעכב אותו בעולם הזה, וגורם לו צער נורא.

בא הגאון רבינו יוסף חיים (בעל ספר הקדוש בן איש חי) שם בשו"ת רב פעלים, והוא צועק חמס נגד דבר זה. ארבע שאלות יש לו על דברים אלו. דבר ראשון הוא אומר, דע כי דברים אלו לא ניתנו להיאמר מכח סברא והשערת השכל, ואין לסמוך עליהם אא"כ יוצאים ממדרשי חז"ל או זוה"ק או מפי רבינו האר"י ז"ל שקיבל מפי אליהו הנביא ז"ל. וכ"ש הדבר הזה שאין הדעת סובל, ותמוה מאד. חדא, למה צריכה הנפש לרדת לעוה"ז מכח שיחה קלה של החזן, והלא אפילו רבינו האר"י לא היה מושך נשמות אלא על ידי כוונות וסודות עמוקים. איך חזן פשוט, רק אמר את השם וכבר הוריד נשמתו לעולם.

שאלה שניה, ועוד למה לא תוכל לחזור לעלות אלא רק ע"י צדקה, דלפי זה כל אותם שעושים להם השכבה ביום שבת ויו"ט ור"ה וכפור, ירדו לעוה"ז ואין יכולים לעלות אלא עד שיתנו הצדקה ושמן למאור שנדרו בעדם, וצריכים

אתה מכניס בתוך הקדיש לשון הקודש? הרי כל הקדיש הוא בארמית. ומסביר הב"י בסימן נ"ו מה השאלה, כי בעצם אילו רק הרישא היה בארמית והסיפא בלשון הקודש, לא היתה בעיא, כל הבעיא היא שמכניסים באמצע לשון הקודש, מפני שבקדיש תתקבל ויהא שלמא, בודאי שההמשך הוא בארמית, א"כ פה יש בעיא שמכניסים באמצע לשון הקודש. מהרי"ץ מדבר בדף פ"א על כך לגבי יהא שלמא, הרי בנוסחאות אחרות אומרים ביהא שלמא מלים בלשון הקודש, אבל אצלנו הכל בנוסח ארמית, ומהרי"ץ אומר שזה עדיף. והסיבה היא, כי לא ראוי להכניס בתוך הנוסח חלק ארמית וחלק לשון הקודש, ובמהדורא בתרא הוא מציין למהרש"א בברכות דף ג' ע"א לגבי מה שכתוב בגמ' 'יהא שמיה הגדול מברך', איך 'שמיה הגדול מברך'? 'שמיה' זה בארמית, א"כ צריך להיות 'יהא שמו הגדול מברך'. אי אפשר להכניס חלק ארמית וחלק לשון הקודש. ואם יש את זה, צריכים לתת סיבות. ואכן במלה 'בבהיל"ו' יש רמז בראש-התיבות על כל מצוות ההגדה, וענייני פסח, ולכן תקנו כך. ובל"נ נרחיב על כך באחד השיעורים הקרובים.

האם לדעת האר"י ז"ל אין לומר את נוסח ההשכבה "מנוחה נכוחה וכו'".

דבר חשוב נוסף יש בכל העניין הזה של ההשכבות, כתוב בספר אמת ליעקב [מובא בשו"ת רב פעלים חלק ד' או"ח סי' ל"ח] שהביא דברי מהרד"ך, זהו רבי דוד כהן, ששמע מפי מהר"י מולכו שאמר מפי חכם גדול בסתרי תורה, שהיה מונע ההשכבות, מפני דכשמזכירין נפש המת, יורדת היא למטה, ולכן נהגו לקום בעת הזכרת שם המת, ושוב אינה יכולה לעלות עד שיפרעו שמן למאור או הצדקה שנודרים בעבורם. אומר הרב הצדיק הזה, הגדול בסתרי תורה, שלא טוב לומר ההשכבות, כי בזמן שאומרים את ההשכבה נפש המת יורדת, וזו הסיבה שנוהגים לקום בעת

כ"כ ראוי לכך. וחזק מזה, האר"י לא אמר ולא הזכיר את הנימוק דלעיל.

למסקנא בסופו של דבר אומר שו"ת רב פעלים, למה העולם נוהג לומר השכבות, אמנם אעפ"י שרבינו האר"י היה מלעיג על ההשכבות, [כיו"ב לעניין סדר קציעת הציפורניים, וק"ו פיוט יגדל אלד"ם חי. ואכמ"ל. יב"ן], מ"מ לא בטל מנהג זה של השכבות בכל גלילות ישראל, אלא נשארו הכל כמנהג הזה שהוא ישן נושן, והחזיקו בו למאד, יען כי גם רבינו האר"י ז"ל לא גזר אומר לבטל המנהג הזה, ורק היה מלעיג עליו מפני כי לפעמים יוצא ממנו הפסד לנפש המת, וישראל לא זזו ממנהגם שכל אחד מחזיק את נפש קרובו שראויה לרחמנותא זו אשר יבקשו עליה בנוסח ההשכבה, ואין משנין הנוסח בזה מקטון ועד גדול כעם ככהן. ואה"נ מי שחושש לדבריו של רבינו האר"י ז"ל הנז', לא יעשה השכבות כלל. ותקנה של צדקה לא תועיל לזאת החששא של רבינו האר"י ז"ל. ולכן המחזיק במנהגן של ישראל ועושה השכבות, אין אומרים לו אל תעשה אלא רק אם תתן צדקה. אבל ודאי אם יעשה השכבה וידור צדקה ג"כ, הנה מה טוב ומה נעים. אבל לומר לו אל תעשה השכבה אא"כ תתן צדקה, בשביל חששת הרב הנז' שאומר שהנפש תרד לעוה"ז ע"י ההשכבה ותשאר בעוה"ז ולא תעלה עד שיפרעו הצדקה או שמן למאור, זה לא ניתן להיאמר, ואין לזה שורש כלל, והוא היפך מנהגן של ישראל מדורות הראשונים ועד האחרונים וכו'. מי שירצה להרחיב ולהעמיק, כדאי לו לראות את הדברים בפנים, כיון שהנושא אינו כ"כ פשוט. צריכים הרבה לדייק פה, לכן אני אדבר באופן כללי.

צריכים לדעת, בעל רב פעלים הולך בשיטת החיד"א אשר כותב שאינו חושש לסודות שהאר"י לא גילה. דהיינו, האר"י הרי גילה הרבה סודות, אבל יש דברים נוספים הכתובים בספרים אחרים, סודות וסתרי תורה שאמרו גדולים אחרים, לפניו או לאחריו, אבל הוא לא מתייחס אליהם אם האר"י לא הוא זה שגילה אותם. דבר זה כנראה

להישאר כמה ימים למטה, ודבר זה לא נשמע מעולם.

שאלה שלישית, ועוד דמנהגם של ישראל מדורות הראשונים שקודם זמן רבינו האר"י ז"ל ודורות האחרונים עד עתה, עושים השכבות החזנים לנפטרים בלא נדבת צדקה וכו'. לא מתנדבים ולא נותנים צדקה, א"כ יוצא שדבריו נגד המנהג.

דבר רביעי הוא טוען, ועוד כי מצינו מפורש בדברי רבינו האר"י ז"ל דברים סותרים את דברי החכם הנזכר. כי מצינו לרבינו מהרח"ו ז"ל בשער המצות פרשת ויחי שכתב וז"ל, עניין ההשכבות שאומרים על נפשות הנפטרים כמנהג ש"צ קהילות ספרד מנוחה נכונה, היה מורי ז"ל, היינו האר"י, מלעיג עליהם מאד, והיה אומר שלא היו מעלין, אבל [לפעמים] היו מורידים אם אין נפש המת ראוי לכך עכ"ל. כיון שאתה בהשכבה אומר דברים גדולים על הנפטר כי ברצונך להעלותו, אבל אם אדם זה אינו ראוי, א"כ אתה מעורר עליו קטרוג. דהיינו בשמים פותחים את הפנקס שלו, ורואים אם הוא ראוי או לא. עוררת עליו דינים. לכן הוא אומר, עדיף שלא תאמר השכבה. כי לפעמים, אומר רבינו האר"י, ע"י אמירת ההשכבה גורמים רק נזק לנשמת הנפטר. ממילא טוען שו"ת רב פעלים, הנך רואה בדברי רבינו האר"י ז"ל דבר מפורש בערעור אשר מערער על השכבות, שהוא לפעמים מורידין אותו הדברים האלו שאומרים עליו אם הנפש היא אין ראוי לכך. ולזה הטעם אין תקנה בצדקה, ואין ממנה תרופה לזאת, ואם היה תקנה בצדקה היה אומר תקנה זו. וגם לא אמר אותו הטעם הנז' דהנפש יורדת לעוה"ז ואינה עולה אלא בצדקה, ולא זכר שמה שום דבר מזה, לא מיניה ולא מקצתיה. א"כ דבר ראשון האר"י אומר שאתה מקלקל, וגם מה יעזור צדקה, וכי ע"י שאתה תתן צדקה תתקן אותו? הרי הנשמה הזאת היא של אדם שלא

יצען לעד. המלך ברחמיו יפרוש הודו והדרו עליו. המלך ברחמיו ינעים נצחו עליו. המלך ברחמיו יפאר רוס תפארתו עליו. המלך ברחמיו ימתק כח רעמותיו וגבורותיו עליו. המלך ברחמיו יעביר חסדו עליו. המלך ברחמיו יגלה אור נועמו עליו. המלך ברחמיו ינהיר טוביה וחייה עליו. המלך ברחמיו יפקח עינא פקחא עליו. אח"כ, המלך ברחמיו הוא יחוס ויחמול עליו. המלך היושב על כסא רחמים בכח חסדיו הגדולים יכניסוהו בסתר כנפיו ובסתר אהליו, לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו, ולקץ הימים יעמידהו וכו', ההמשך כבר כפי הנוסח שלנו. נכנסו פה באמצע כמה וכמה דברים, ויש בהם רמזים. מי ששם לב, יבין. יש פה עשר דברים שהכניסו לפי הסדר. זה מורגש במלים, כגון 'ייסד' זה יסוד, 'יפרוש הודו והדרו' זה הוד, 'ינעים נצחו' זה נצח, 'יפאר' זה תפארת, 'ימתק רעמותיו וגבורותיו' זה גבורה. הטמינו פה דברים נסתרים הידועים ליודעים.

חושבני, שכאשר האר"י דיבר ואמר שמורידים את הנשמה, הוא לא דיבר על הנוסח שלנו, אלא על נוסח זה. דהיינו, מה שמביאים המקובלים שלפי האר"י הנוסח 'מנוחה נכונה' אינו טוב, הוא דיבר על נוסח זה שיש בו תוספת דברים גבוהים. מה זה 'ייסד אותו באהל' כל יצען לעד? פירושו אהל שלא יעקק ולא יתנתק. זה נתייסד על-פי לשון הפסוק בספר ישעיה [ל"ג, כ'] עֵינֶיךָ תִּרְאֶינָה יְרוּשָׁלַם נֹוֹה שֶׁאֵנָּה, אֶהֱל בֶּל יִצְעֵן בֶּל יִסַּע יִתְדֹתָיו לְנֶצַח. יוצא א"כ שמבקשים כאן דברים גבוהים. כאשר האר"י בא ואמר את דבריו, אני אומר זאת לפי עניות דעתי, במחילה מכבודו, קטונתי מאד מלהעיר על הגאון בעל רב פעלים, אבל תורה היא וללמוד אנו צריכים, אני חושב שאפשר לדייק שהאר"י לא דיבר על נוסחתינו, ובזה גם מוסבר היטב למה העולם לא קיבל מה שהאר"י הלעיג על הדבר. הרי לכאורה תמוה למה השאירו את המנהג הזה, הרי האר"י אומר שכשאתה אומר השכבה על אדם אתה מזיק לו רח"ל, אם כן למה המשיכו בכ"ז להגיד נוסח זה? התשובה היא, נכון,

אינו כ"כ מוסכם, ולדעתי הקלה אינו פשוט וברור, כי הרי ידוע שלרבינו האר"י לא היה הרבה זמן, הוא לא הספיק לגלות את כל חכמתו, וא"כ אין ראיה שלא מקובל עליו מה שאחרים אמרו, אא"כ הוא אמר במפורש אחרת. יש הרבה סודות שהאר"י לא הזכירם, לא דיבר עליהם בכלל, אבל אין ראיה שהאר"י אינו סובר זאת. למשל, דיברנו בזמנו [מוצש"ק בחקתי ה'תשע"ב] על חכמת צירוף האותיות, והבאנו שהחיד"א עצמו הרגיש שבכתבי האר"י אין שום זכר לזה. וכי בשביל זה הדבר אינו נכון? האר"י לא גילה את כל החכמה בעולם. הוא לא אמר רק מה שאמרתי קיים, וחזן מזה אין שום סתרים וסודות בעולם. בכל אופן כך הם סוברים.

לגופו של עניין, דיברנו קודם מדוע יש שתי נוסחאות בהשכבה. ראיתי בספר מעבר יבוק המיוחד לענייני אבילות [סדר ההשכבה עמ' נ"ה], זהו אחד מגדולי המקובלים באיטליה, ושמו רבי אהרן ברכיה ממודינה, שהיה לו מגיד מן השמים. הוא מביא את נוסח מנוחה נכונה, וכותב כך, סדר ההשכבה שנהגו באיזה מקומות לאמרה בקבורת המת ובכל ז' ימים בביתו אחר התפילה, וכן בכל עת שהולכים לבקר המתים. למנצח שמעו זאת כל העמים וגו'. מנוחה נכונה בישיבה העליונה תחת כנפי השכינה וכו', שם תהא מנת מחיצת נפש ושם הטוב וכו', המלך ברחמיו ירחם עליו. ראשית הוא כותב, אם היא נקבה, יכנה בלשון נקבה. דהיינו כגון במקום מה שכתוב דאתפטר, תגיד דאתפטר. ואת כל שאר הנוסח, תגיד אותו הדבר גם לאשה. מפה רואים, שלא היה אצלם לאשה נוסח אחר, אלא את אותו הנוסח היה גם לגברים וגם לנשים, כמו ששיערנו לעיל שמתחילה היו שתי נוסחאות אבל אח"כ החליטו לבחור ולקבוע לנשים נוסח אחר.

אבל העיקר תשמעו את הנוסח שהוא מביא, המלך ברחמיו ירחם עליו. המלך ברחמיו יאר פניו עליו. המלך ברחמיו ייסד אותו באהל בל

ליעקב טען שאתה משאיר אותה בעוה"ז עד שתתן צדקה, אבל האר"י בא ואמר יותר גרוע, שאתה מקטרג עליה וגורם לה נזק בכך שהיא יורדת מהמעלות שלה. אם כן כשהאר"י טען זאת, הוא אמר דבר הרבה יותר חמור. האר"י לא צריך לומר שהנשמה לא חוזרת למעלותיה, כי האר"י אמר שעל ידי שאמרת את הדברים הגבוהים הללו, אתה גורם לה נזק. שהיא אינה ראויה. והאמת ליעקב דיבר אפילו על מי שכן ראוי. בקיצור, מר אמר חדא ומר אמר חדא, ולא פלגי. מתחילה חשבתי להאריך ולפלפל בזה, אבל אח"כ ראיתי כי כבר בספר הקונטרס היחיאלי להר"י אלפיה זצ"ל כתב יותר מעשרים עמודים על עניין זה, והאריך מאד בדברי בן איש חי בשו"ת רב פעלים הנז' לעיל, והוא מתרץ שם את כל השאלות שהוא עמד עליהם. כגון על השאלה איך החזן ע"י שהוא אומר את שם הנפטר הוא כבר מוריד את הנשמה, הוא כותב שהנשמה יורדת בעל כרחיה לעוה"ז בשמונה אופנים, ויש עשר אופנים שהיא יורדת מרצונה וכו'. אפשר לראות בקונטרס היחיאלי מדף כ"ה כ"ו שם הוא משיב על הכל תשובות מפורטות. הוא גם מסביר בדף ל"ד, לגבי מה שהרב פעלים תמה איך אפשר לומר שע"י שאתה אומר השכבה הינך מוריד את הנשמה לעוה"ז ולא נותן לה לחזור חזרה, אומר קונטרס היחיאלי, אין הפירוש שהנשמה יורדת לעוה"ז ובלי הצדקה אתה משאיר אותה קשורה פה בעוה"ז עד שתתן. אלא הכוונה היא כך, עכשיו אמרת השכבה, על ידי ההשכבה עשית לה עילוי נשמה גדול, וכעת מגיע לה לעלות יותר, אבל כיון שלא נתת בעבורה את הצדקה, א"כ עכשיו יש לה צער שעדיין אין לה את הזכות לקבל זאת. זה לא שהיא נשארת בעולם הזה, היא יכולה לשוב לעולם העליון, אבל היא נשארת שם במעלתה ובמחיצתה הקודמת, כי עוד לא נתת את הצדקה. על ידי הצדקה, אתה נותן לה את המעלות היותר גדולות, וזהו הצער שלה, הואיל וכבר זכתה למעלה חדשה יעו"ש"ב. ואכן זה נכון, כי בודאי שהצדקה מועילה, כידוע, וכמו שכתוב

אבל האר"י לא דיבר על הנוסח שלנו. האר"י התכווין על הנוסח של המעבר יבוק. והראיה, תדייקו את המלים הכתובות בשער המצוות, וכמובא לעיל, עניין ההשכבות שאומרים על נפשות הנפטרים כמנהג שליחי ציבור קהילות ספרד 'מנוחה נכונה'. בואו נראה למה ספרד. מה האשכנזים אומרים? אַל מְלֵא רַחֲמִים שׁוֹכֵן בְּמְרוֹמִים, הַמָּצֵא מְנוּחָה נְכוֹנָה תַּחַת (או על) פְּנֵי הַשְּׂכִינָה, בְּמַעְלֹת קְדוּשִׁים וּטְהוּרִים בְּזוֹהַר הַרְקִיעַ מְזֻהָרִים, אֶת נִשְׁמַת פְּלוֹנִי בֶן פְּלוֹנִי שֶׁהָלַךְ לְעוֹלָמוֹ, בְּעִבּוֹר שְׁנֵדָבוֹ צְדָקָה בְּעֵד הַזְכָּרָת נִשְׁמָתוֹ, בְּגֹן עֶדֶן תִּהְיֶה מְנוּחָתוֹ, לְכֵן בְּעַל הַרְחָמִים יִסְתַּיְרָהוּ בְּסֵתֶר פְּנֵפוֹ לְעוֹלָמִים, וְיִצְרֵד בְּצִרּוֹר הַחַיִּים אֶת נִשְׁמָתוֹ, ה' הוּא נִחַלְתּוֹ, וְיִנּוּחַ בְּשָׁלוֹם עַל מִשְׁכְּבוֹ, וְנֶאֱמַר אָמֵן. עי' לדוגמא באוצר התפילות דף תקע"א, ועוד. וגם אצלם, אותו נוסח ממש אף לאשה, ורק משנים אותו ללשון נקבה. ומכאן הוכחה נוספת לדברינו שלמעלה. אם כן, למה האר"י בא ומדבר רק על הנוסח של הספרדים? הרי גם בנוסח של האשכנזים כתוב אותו דבר. אם הטענה היא בגלל שאתה מעלה אותו למעלות גבוהות, מעלות קדושים וטהורים, אזי גם בנוסח האשכנזים זה כך, א"כ מדוע האר"י דיבר רק נגד נוסח ספרד ולא נגד נוסח אשכנז. אבל לפי מה שאנו אומרים, הדבר מצויין, הוא דיבר על נוסח הספרדים של מעבר יבוק, ועליו טען, אבל לא על הנוסח שלנו, ולכן העולם המשיך לומר זאת.

לא ניכנס כעת לכל פרטי דבריו של שו"ת רב פעלים, אבל למעשה על מה ששאל שאפי' האר"י לא היה מושך נשמות אלא על ידי כוונות וסודות עמוקים, אפשר להשיב דשאני הכא שמדברים ביום היאר-צייט, או בזמנים מיוחדים נוספים, שאז יש קשר לנשמה עם העוה"ז. ולגבי השאלה למה האר"י לא אמר זאת, חושבני שהתשובה ברורה, כי האר"י אמר דבר שהוא יותר חמור. דהיינו, בעל אמת

וחטאך בצדקה פרוק. כך אמר דניאל לנבוכדנאצר.

למסקנא, נראה לנו הכי טוב, מי שאומר השכבה שיתן צדקה מראש. כגון אם זה לפני יום כיפור, אם אפשר שיתן את הצדקה מערב כיפור עבור מה שיגידו ביום הכיפורים, או לפני היאר-צייט לתת את הסכום מראש, וכך בודאי יהיה מיד התיקון. וחוז' מזה, אין מה לערער על מנהגם של ישראל.

האם שייך לומר 'הולך נכוחה' בהשכבה לאשה. בקשר למה שדיברנו קודם על 'הולך נכוחה', יש כאלה שהתחכמו, ובמקום להגיד 'הולך נכוחה' הם אומרים בהשכבה לאשה 'הולך נכוחה'. כך הם אומרים, 'כדכתיב, יבוא שלום ינוחו על משכבותם הולך נכוחה'. מישחו כאן שמע זאת? תשובה מהקהל: לא.

אני שמח שלא שמעתם על דבר כזה, גם אני בעבר לא שמעתי, אבל עכשיו נודע לי, וראיתי כי דבר זה כבר מודפס בתוך ספר שערי שלמה, במנוחת המת להרב אבצ"ן זצ"ל דף ר"ז. יש קצת כאלה האומרים כך. לכאורה זו שאלה גדולה, כי הם משנים את לשון הפסוק. מביאים פסוק ומשנים אותו.

אכן יש נידון בפוסקים, האם אפשר לשנות פסוק מלשון זכר ללשון נקבה. מובא בספרים לגבי אשה היושבת על המשבר, ורוצים לומר את מזמור למנצח יענך י"י ביום צרה [תהלים פרק כ'], להפוך במקום יענך, יענך י"י ביום צרה, האם הדבר מותר או אסור. היעב"ץ בספר מור וקציעה [סימן קט"ז] זועק חמס על הדבר, הוא אומר שאסור בשום אופן לשנות מלשון זכר ללשון נקבה. גם החיד"א במחזיק ברכה [שם] מסכים איתו שהדבר אסור, גם עפ"י הפשט וגם עפ"י הסוד. על פי הפשט כי אסור לשנות פסוק, כמו שלא משנים מלשון יחיד ללשון רבים וההיפך, אלא אומרים את הפסוק כמות שהוא, כנזכר בשו"ע שם, כך גם זה אסור. וק"ו שיש בזה סודות ועניינים נשגבים, שאי אפשר לשנות

את הפסוק. וגם בכף החיים פסק כך, שאסור לשנות פסוקים מכפי שהם נכתבו, וגם מלשון זכר ללשון נקבה.

בתשובה להערה מהקהל: כשאומרים דבר לא בתורת פסוק, אלא בתורת תפילה או תחינה ובקשה, זה מותר. כמו שאנו אומרים בתפילה 'רפאנו י"י [אלד"ינו] ונרפא', הרי הפסוק רפאנו י"י וארפא וירמיהו י"ז י"ד, אבל אנחנו הופכים זאת ללשון רבים כי בדרך תפילה מותר. אבל כאשר אתה אומר זאת בתור פסוק, אומר מזמור שלם ומשנה אותו, אי נמי אומר 'כמו שנאמר' או 'ככתוב' ומיד אומר זאת בסגנון אחר, הדבר אסור. למשל, אָתָּה י"י לֹא תִכְלָא רַחֲמֶיךָ מִמֶּנִּי חֲסִדֶּךָ וְאַמְתָּךְ תִּמְיֵד יִצְרוּנִי [תהלים מ, י"ב]. הפסוק בלשון יחיד, וכך אנו אומרים אותו גם במזמורי שחרית שבת, בפיסקת רוממו י"י אלד"ינו, אחרי הודו. אבל בתיקון שני וחמישי, והוא רחום, אנו אומרים זאת בלשון רבים, כי מכניסים זאת שם בתורת תחינה. אם אינך אומר זאת בתורת פסוק אלא בתורת תחנונים, הינך יכול להגיד חלק מהפסוק או אפי' את כל הפסוק באופן אחר, אבל לא אם זה עניין שלם. כשאתה אומר עניין שלם, מוכח שאתה רוצה לומר זאת בתורת פסוק, ממילא אסור לך לשנותו.

אבל דבר זה אינו מוסכם. בשו"ת מאיר נתיבים [סי' ה"ז] כותב, אומרים בשם האר"י כי רק מיחיד לרבים אסור. אבל שינוי נקודה יש להקל. דהיינו, לשנות ממש מלשון יחיד ללשון רבים, אסור. אבל נקודות, מותר. אבל, הוא מסיים, מסופק אני באמת אם יצא מפי האר"י דבר כזה, ולהלכה למעשה צריך תלמוד ועיון. דבריו הובאו בלקט הקמח החדש דף קנ"ב אות ז'. עכ"פ גם בעל חוות יאיר לרבי יאיר בכרך, כותב בספרו מקור חיים [דף ק"ג] שהדבר מותר משום דהוי כפיקוח נפש. דהיינו אשה שיושבת על המשבר, משום פיקוח נפש מותר לומר את המזמור יענך י"י ביום צרה ישגיבך שם אלד"י יעקב (בלשון נקבה). וכן הלאה. גם בנוסח הלחש לעין הרע, שהבאתי בספר תהלים תורת אבות, העליתי בשם אבא מארי

סתם כך לשנות כגון מ'נפשו' ל'נפשה', זה בודאי שינוי ואסור.

בתשובה לשאלה מהקהל: אתה שואל על נוסח 'תחת כנפי השכינה'? זה כבר נושא אחר. דנו בכך בהרבה ספרים, אבל אגיד לך את תירוצו של מהרי"ץ זיע"א בשו"ת פעולת צדיק ח"ב סי' רכ"א, שם הוא מיישב נוסח זה. הרי אומרים, מנוחה נכונה בישיבה עליונה תחת כנפי השכינה במעלות קדושים וטהורים, כותב השל"ה בשם מהרח"ו שהאומר נוסח 'תחת כנפי השכינה' מוריד את מעלת הנפטר, כיון שהגרים הם תחת כנפי השכינה, אבל ישראל מעל כנפי השכינה. ולכן האומר כך, טובה שתיקנו. כתוב שגר צדק הוא מתחת כנפי השכינה, צדק זה כינוי לשכינה, אבל עם ישראל הרי הם מעל השכינה.

בא מהרי"ץ ואומר, יש שתי שכינות. יש שכינה עילאה, ויש שכינה תתאה. הגרים מתחת לשכינה תתאה, ועם ישראל תחת שכינה עילאה. וזה רמוז בנוסח ההשכבה, מסדר ההשכבה נקט בהשכל ודעת, 'מנוחה נכונה בישיבה עליונה', זה רומז לשכינה העליונה, הנקראת בשם בינה. א"כ הקדמנו והסברנו שזה לא השכינה תתאה, אלא שכינה עילאה. אכן ישנם ששינו את הנוסח, בגלל הקושיא דלעיל. יש שתיקנו 'על כנפי השכינה' או 'ממול כנפי השכינה'. אבל רק אנו שומרים את הנוסח המקורי. כי על כל הקושיות, ימצאו בסוף תמיד תירוצים. לא שינינו את הנוסח, והכל התיישב. וכך מהרי"ץ שם כותב למסקנא, על-פי זה נוכל לפרש תחת כנפי השכינה, היינו שכינתא עלאה, בינה, ברא לגבי אימא. דהיינו כמו בן שאמו מחזיקתו בחיקה, כך אנו תחת כנפיה. ונמצא א"כ שיש חילוק, דאית כנפי שכינה תתאה, ואית כנפי שכינה עלאה. גרים בכנפי שכינה תתאה, גר צדק, צדק דייקא. כי השכינה התחתונה נקראת בשם צדק, ממילא הוא שייך לשם. וישראל, בכנפי שכינה עלאה. ורמז לזה, ואתם הדבקים בי"י אלד"יכם יעוש"ב. זו התשובה לשאלתך. וכך הוא מנהיגנו פשוט לומר זאת.

זצ"ל נוסח שהיה רגיל בו בשם חמיו מארי סאלם שוכר זצ"ל, נוסח מה שנקרא אצלנו בשם תדרועה, דהיינו לחש לעין הרע, וגם שם כתוב שלאיש אומרים יענך י"י ביום צרה, ולאשה יענך. והערתי שם בדף רצ"א על הדבר. אבל לפי דברי מקור חיים זה מיושב. דהיינו, כיון שהגמ' אומרת בבבא מציעא [דף ק"ז ע"ב] שתשעים ותשעה מתים מעין הרע ואחד משאר חלאים, א"כ גם עין הרע הוא סכנת נפשות, ובמקום סכנת נפשות מותר. [כמו-כן הרבנית קנייבסקי ע"ה שנלב"ע בחג הסוכות שעבר, שמעתי שאמר עליה בעלה הגרח"ק שליט"א שהיא מתה בגלל עין הרע. והנסתרות לה' אלדינו]. כמו-כן אליבא דהמאיר נתיבים בשם האר"י דלעיל, אין קפידא כשאין השינוי באותיות, זולת בניקוד. א"כ יש צדדים להתיר. גם בספר רזיאל המלאך [דף ס"ב] מובא כך, מקשה לילד, סגולה להתפלל עליה למנצח מזמור לדוד יענך וגו' תשעה פעמים בלשון נקבה, [הובאו דבריו בבית ישראל השלם לימים נוראים דף ק"ו]. רואים שהתירו זאת. במלים אחרות, אולי עדיף לא להיכנס לשאלה זו, אבל מי שמיקל ואומר כך, הדבר אינו מופרך. אמנם היעב"ץ במור וקציעה צועק על זה חמס, ממש כותב קשות מאד על הדבר, ושזה עלבון גדול לרבני הדור ששותקים ולא ממחים בזה. וכ"ד החיד"א במחזיק ברכה כמו שהבאנו כבר, וכ"כ עוד גם בספרו שו"ת יוסף אומץ סי' ע' אות ב', ובספרו סנסן ליאיר סי' ד' שאין לשנות המזמור ללשון נקבה. אבל מצאנו שיש כמה פוסקים שהקילו בזה. אינני מדבר על לשנות מלשון יחיד ולשון רבים, זו הלכה מפורשת שאסור בשו"ע סימן קט"ו, אבל שינוי הנקודות, כגון יענך או יענך, או כמו בנ"ד 'הולך נכוחה', אלו שאמרו נכוחה בה"א, הדבר קל יותר. זה לא כל כך פשוט, אבל פה ב'נכוחה' זה יכול להיות, כיון שלפי מדרש הנעלם שהבאנו זה אכן כתוב בה"א, א"כ אתה משנה רק את הניקוד, במקום נכוחו אתה עושה נכחה, א"כ זה מותר. אבל

האם יום היאר-צייט יכול להשתייך לפרשה או ליום בשבוע שבו הוא נפטר, או רק לפי היום בחודש. יש לי איזו תמיהה, בנושא של היאר-צייט. בד"כ היארצייט תלוי לפי היום בחודש, בתאריך שהוא נפטר. לדוגמא, אם נפטר בו' מנחם אב, אזי לעולם הוא ביום זה, ולא משנה מה היה היום בשבוע, ואיזו היא פרשת השבוע. אבל לפני שנים רבות שמעתי, שיש אנשים שאם נפטר להם מישהו בשבת, אינם מסתכלים על התאריך אלא על איזו שבת. איזה פרשה קראו? פרשת ויקרא? א"כ היאר-צייט שלו בפרשת ויקרא. אבל מה זה קשור לפרשת ויקרא!?

פגשתי זאת אצל תימנים, אבל אם זה היה מקרה אחד ויחיד, הייתי אומר, טוב. יוצא דופן. אבל פגשתי זאת שוב גם השנה, בא מישהו לנחם בשבעה, ובתוך דבריו סיפר לי שאביו נפטר בער"ש, ובכל ערב שבת של אותה פרשה הוא עושה את היאר-צייט. אבל מה זה קשור לער"ש? הרי זה קשור לתאריך. לא מצאתי להם בכל הפוסקים על מה לסמוך, שזה יהיה קשור לשבת או לער"ש, אינני יודע על מה סמכו. הפוסקים דנו לגבי מרחשון וכסלו, שלפעמים יום אחד חסר או מלא וכו', איך לעשות, כמובא בש"ע המקוצר יו"ד סי' קצ"ז סעיף ו'. ומובן מכל הפוסקים שהכל תלוי ביום החודש. כמזכר דנו אם אדם אינו יודע את התאריך מתי אביו או אמו נפטרו, אבל הוא רק יודע את החודש, מתי יעשה את היאר-צייט, בהתחלת החודש או סוף החודש? יש כאלה שאמרו בסוף החודש, כי הוא בחזקת חי. הרי אינך יודע מתי הוא נפטר, האם בב' או בג' או בד', אבל אתה בטוח שזה בחודש אדר, א"כ תעשה זאת ביום האחרון של אדר, כיון שמחזיקים אותו בחזקת חי עד סופו. כך הם טוענים. בעל כף החיים מביא זאת בסי' תקס"ח ס"ק ע"ח, בשם החכמת אדם, מי שאינו יודע איזה יום הוא שמת בו אביו או אמו, יברור יום מיוחד ויתענה בו ויאמר קדיש וכו'. ואם יודע

באיזה חודש רק שאינו יודע באיזה יום, אז מוקמינן אותו בחזקת חי כל זמן שיוכל, וביום האחרון של החודש מת. אבל הוא בעצמו אינו סובר כך, אמנם לפי מה שכתבתי לעיל בשם האר"י ז"ל, שהקדיש מועיל להכניסו לגן עדן ולהעלותו ממדרגה למדרגה, אדרבה יש לעשות היאר-צייט ביום ראשון לחודש. אע"פ שאינו יודע באיזה יום, מ"מ כשיבוא יום היאר-צייט הרי כבר עשה הכנה לעילוי, ומועיל לו. אבל אם יעשה בסוף החודש, אפשר שכבר עבר. הרי ע"י אמירת הקדיש ביאר-צייט אתה מעלה את נשמתו יותר גבוה, א"כ אם תחכה לסוף החודש אתה מפסידו, עיכבת אותו מי יודע כמה. לכן עדיף שתגיד זאת בתחילת החודש, ומתי שיגיע זמנו זה יתקבל.

מצאתי דבר אחד שהוא כן קשור לפרשה, וזה לגבי פרשת חקת. כתוב במג"א בסימן תק"פ ומביאים אותו הרבה אחרונים [מובא בבאר היטב שם סק"ט ובכה"ח ס"ק ל"א], כתב התניא, זהו קדמון, ביום ששי פרשת חקת נהגו יחידים להתענות, שבאותו היום נשרפו עשרים קרונות מלאים ספרים בצרפת. בערב פרשת חקת, ולא משנה מה התאריך. הם קבעו תענית ביום ששרפו בצרפת בגזירת המלכות ספרי תלמוד וספרי קודש, בעוונותינו הרבים, ובפרט בדורות הראשונים שהספרים היו בכת"י, זו היתה גזירה קשה. עשרים קרונות רח"ל. א"כ קבעו על כך תענית בער"ש פרשת חוקת. למה לא לפי התאריך? אז הוא אומר, ולא קבעו אותו בימי החודש, מפני שמתוך שאלת חלום נודע להם שיום הפרשה גורם גזירת התורה. זאת חקת התורה, מתרגמינן דא גזירת אורייתא. נודע להם בשאלת חלום שזה קשור לפרשה דוקא, זאת חוקת התורה זו הגזירה על ספרי התורה, לכן עשו זאת לפי הפרשה. כי אם היו קובעים לפי התאריך, זה היה יכול לצאת לפעמים בפרשה אחרת.

ונתברר לנו אחרי זמן, שבתמין היו מקומות שלא זכרו את התאריך, ועשו זאת לפי הפרשה. כגון יום ראשון לפרשה פלוגית, יום שני לפר' פלוגית וכדומה. אבל אינני מדבר על כאלה שאינם

הקהל פטירת אב ואם, לזה אב ולזה אם, מי שיש לו פטירת אביו בשבוע ההוא, הוא קודם להפטרה. הוא דן מה הסיבה, ומאריך בשקלא וטריא, וכותב לבסוף כך, אפשר לתת טעם למנהג הזה דנהוג באתריה דמר מיסודן של ראשונים דהאב קודם, אי בעית אימא סברא ואי בעית אימא גמרא. אב"א סברא, הנה נודע כי בדורות הללו עונינו ענו בנו, ויצר סמוך פרש רשת, רגלי חסידיו ישמור, לצוד ציד, וכל המון ישראל משכזה גברי. ושתים זו ביטול תורה, ומקרה אחד לצדיק ולרשע שכיחי טובא כרובם כן חטאו, הלשון מליצית כדרכו, והמבין יבין. בקיצור, לגברים יש יותר חטאים. והני נשי, בנות בוטחות, לבלתי יחטאו בהני בי תרי. וכיוצא בזה, זכות תולה לנשים יותר מן האנשים בכמה מילי, והן קרובות לשכר ורחוקות מההפסד. משא"כ ברוב האנשים בדורות אלו, אשר איחסור דרי, ודאיתא עדיפא, ודיניה דההוא גברא קשה מדאיתא לפי רוב חיובו כי גדלה אשמתו. הוא אומר שיש הרבה נסיונות מבחינת קדושה וגם ביטול תורה, וכיון שהנשים פטורות מדברים אלו, לכן יש עניין לבקש יותר רחמים על האיש מאשר על האשה. הנה כי כן המה ראו בדור שלפנינו דטפי בעי למעבד נחת רוח לגב"ר אשר דרכו נסתרה והנה נשחתה יותר מהאשה, והתקינו דהאב קודם לאם, משום דהא גברא נלכד בשחיתותיו אכסוהו צערי ומסבין ליה כופרי על חד תריין יותר מן האשה. והוא מסיים, בודאי שלפעמים יש אנשים צדיקים מיוחדים, אבל בכל זאת דיברו חכמים בהוה, ובד"כ האיש צריך תיקון יותר גדול מהאשה. א"כ זהו הסבר אחד, שכיון שהאנשים צריכים יותר בקשת רחמים מאשר הנשים, כי על האשה יש פחות טענות ומענות בעולם האמת, ובד"כ היא תיכנס לגן עדן יותר בקלות מאשר האיש.

דבר נוסף יש ללמוד ממה שמביא בעל כף החיים בספר דרשותיו, הנקרא חקי חיים [דרוש כ"ד דף ל"א] בשם האר"י, אף כי לא מדובר שם ממש על השאלה שלנו, אבל כתוב כך, כתב האר"י ז"ל

יודעים את התאריך. בתימן רבים ידעו את התאריך, רבים רשמו בספרים מתי היאר-צייט, אפילו תאריכי לידה של ילדים הם רשמו. נולד הפרח הטוב, הדומה לעץ רטוב וכו'. אני מדבר לכל-הפחות על משפחות של תלמידי חכמים, שהם כן יכלו לרשום. זה מה שאני טוען, שצריכים לשמור ולרשום את התאריך, כי היאר-צייט תלוי בזה. אחרת יוצא שלפעמים אתה מקדים או מאחר, והרי העניין של היאר-צייט הוא באותו יום דוקא.

יש כאלה גם שעושים זאת לפי השבת הבאה, וגם זו בודאי טעות. אם למשל זה יוצא באמצע השבוע, הוא מתפלל וקורא ההפטרה בשבת הבאה, אבל הדבר צריך להיות בשבת הקודמת. כי מאז השבת שלפני יום היאר-צייט, מתחילה ההארה בשמים לנשמת הנפטר, להעלות אותה בגן-עדן ממדרגה למדרגה. על טעות אחרונה זו, כבר הערתי בס"ד בעיני יצחק על שע"ה יו"ד ה' יום פקודת השנה סי' קצ"ז אות ז' סוף ד"ה אם.

נראה מכל האמור, כי עניין זה של יאר-צייט, חלש קצת אצל חלק מבני קהילותינו, מפני שאינו הלכה מדינא דתלמודא, ולכן לא היה מקובל מדור לדור מימי קדם. הלכך לא הקפידו בזה כל-כך, וקצת התבלבלו ועשו כפי שנזדמן להם, ולפי הבנתם.

מדוע נוסח ההשכבה לאיש ארוך, ונוסח ההשכבה לאשה קצר.

שאלנו קודם שאלה נוספת, שעדיין לא ענינו עליה. למה נוסח ההשכבה לאנשים ארוך, ולנשים קצר? צריך לדעת, נלע"ד כי הסיבה לכך היא מפני שעל האנשים צריכים יותר לבקש רחמים מאשר על הנשים. מהיכן למדנו זאת? החיד"א בברכי יוסף סימן רפ"ד דן לגבי שאלה אחרת, אם יש שני אנשים, לאחד יש יאר-צייט של אביו ולשני של אמו, מי קודם? הוא מביא פה שחכם אחד שלח לו פיתקא, על מנהג מקומו שנהגו, דאם בשבוע אחד יש לשני יחידי

הבית, ובזה נקל להיות זהירה ותוכל להיות צדקת וחסידה ותזכה לחיים העוה"ב. וזה שאמרו גדולה הבטחה שהבטיחון הקב"ה לנשים יותר מן האנשים, שלא נתן עליהם עול משא ומתן כמו האנשים. א"כ על ידי שהיא יושבת בבית, אינה צריכה להתעסק במשא ומתן, וממילא ניצולת מכל דיני ממונות. לכן מסתבר שזו גם סיבה מדוע בקשת הרחמים עליה בהשכבה היא בד"כ יותר קצרה, כי לא צריך כ"כ הרבה להתחנן ולבקש רחמים. אעפ"י שבזמנינו נשתנה הדבר בעוה"ר, וממילא גם להן יש עבירות בדיני ממונות, אבל אנחנו מסבירים את הזמן לשעבר שתיקנו אז את נוסח רחמנא די רחמנותא וכו' לנשים בקיצור.

דחיית דברי הטוען שבתמין אכלו בשר בשבוע שחל בו משום "מזג האויר החם", הסיבה הנכונה מדוע נהגו כן, ואיך הדין בזמנינו.

בעניין אכילת בשר בשבוע שחל בו תשעה באב, צריך לעורר גם על דבר זה. בימים האחרונים מישוהו בא אלי ואמר לי ששמע מפי רב מפורסם, שאמר דברים תמוהים. ולכן צריכים לדעת שדברים אלו אינם נכונים. ידוע הרי שהתימנים אוכלים בשר בשבוע שחל בו תשעה באב, ואותו חכם טען שהסיבה היא בגלל שבתמין חם מאד, יש שם חמשים מעלות בשבועות הללו. אינני יודע מה הקשר, אבל העיקר הוא שלדבריו בגלל זה הם אכלו בשר, סיבה שאינה קיימת כאן היום. אבל למעשה צריכים לדעת, שלא זאת הסיבה. ראשית, זה לא נכון, לא היה שם אז חמשים מעלות ולא בשום זמן אחר, אדרבה שם יותר קר מפה, ובימים אלו של חודש אב ושאר הקיץ אפילו ירד גשם, [עי' עץ חיים למהרי"ץ ח"א לגבי ברכת השנים דף מ"ו ע"א ד"ה מקומות, ובש"ע המקוצר הל' שאלת טל ומטר סי' י"ז הערה י"ג ד"ה כמו-כן]. א"כ בודאי שלא זאת הסיבה. מה שנכון, ששם הבשר מצוי יותר, ובזול. לכן מצוי היה אצל התימנים, כל הדורות שעברו, רבים היו בקיאים בהלכות שחיטה וטריפות, כי היה מצוי אצלם העניין של בשר, יותר מהרבה מאכלים, וגם שהוא

בשער הגלגולים הקדמה ט' וז"ל, דע כי מדת הגלגול נוהג באנשים הזכרים, לא בנשים הנקבות. וזה סוד פסוק [קהלת א', ד'] דור הולך ודור בא והארץ לעולם עומדת, ר"ל דור הולך ודור בא והם האנשים המתגלגלים, אבל הארץ שהם הנשים הנקראים ארץ כנודע, לעולם עומדת ואינן חוזרות בגלגול, עכ"ל. זה הרמז של הפסוק. בודאי שלפעמים אשה חוזרת בגלגול, אבל מה שהיא חוזרת הוא בגלל בעלה ובשבילו, אבל לא בגלל שהיא צריכה זאת מצד עצמה. וזה נרמז בפסוק ויצאה אשתו עמו, אבל רובן ככולן אינם חוזרות בגלגול. הוא מביא שם בהמשך כך, א"כ יוצא שבד"כ אצל הנשים הדבר מתוקן. [העניין רמז גם בפסוק שבתחילת פר' במדבר, כל זכר לגולגלותם, דהיינו שכל הזכרים דוקא מתגלגלים, כמ"ש החיד"א בספרו פני דוד שם].

לפני כן כותב שם בחקי חיים [ד"ה ומוה], אשה שמוליכה את בניה לבית הספר כדי ללמוד תורה, או שנותנת כסף בידיה להחזיק ביד ת"ח, או לקנות ספרים או להדפיס איזה ספרים כדי לזכות את הרבים בתורה, הוא יותר שכרה ממה שלומדת היא דברי תורה. הרי אשה אינה מצווה ועושה, לכן שכרה פחות, אבל אם היא נותנת לגברים ללמוד תורה, דואגת שאנשים ילמדו בספרים ותומכת בתלמוד תורה, שכרה גדול.

אבל הוא מוסיף [בד"ה או] עוד דבר, למה גדולה הבטחה שהבטיחון הקב"ה לנשים, יותר מן האנשים? מצד אחר בכלל, משום שהנשים אינן עוסקות במסחר, ויש הרבה עבירות בדיני ממונות. לפי שהמשא ומתן ניתן לאנשים, וידוע שיש כמה עבירות אשר צריך האדם לזהר במשא ומתן, גזל, שקר, גונב דעת הבריות, שבועת שוא, מאזני מרמה במדה במשקל ובמשורה, וצריך טורח גדול וליתן ליבו ודעתו תמיד שלא יכשל באחד מהם. לא כן הנשים, כי כל כבודה בת מלך פנימה, האשה נמצאת בבית, ואין לה כי אם עסק צרכי

משנה ובריטב"א תענית דף כ"ו ע"ב ובספר המאורות שם, שיש ארצות שלא פשט מנהג זה. וכן מוכח מתשובות רבינו הא"י גאון, שהובאו באו' הגאונים למסכת תענית דף כט: סימן צ"ח צ"ט, שמניעת אכילת בשר מר"ח אב, תלוי במנהג המקומות. ולא כמו שיש חושבים שהקילו בזה, רק מפני הצורך, לפי שלא היה מצוי להם בתימן הרבה שאר מיני מאכלים, משא"כ השתא הכא. ואף כי דבר זה אמת מצד עצמו (ועיין מ"ש בס"ד להלן בחלק יו"ד הלכות שחיטה סימן קכ"ד הערה י' ד"ה ודע) מכל מקום אין זה תלוי בזה, וכדמוכח מהראשונים שהזכרנו וכו' יעו"ש. דרך אגב, דוקא בשרעב, שזהו האיזור הכי חס בתימן, (ולכן אין חטים גדלים שם כידוע), דוקא שם לא אכלו בשר, כי הם הלכו לפי האחרונים וכדעת השו"ע, דלא כמנהג הקדום המשתלשל ברוב מחוזות תימן.

בתשובה לשאלה מהקהל: אינני יודע מה הסברא שלו בזה, אבל כך אמרו בשמו של אותו רב ספרדי מירושלם. שמעתי דברים עמומים, העיקר שהוא רצה להוציא מסקנא שבארץ ישראל צריכים לא לאכול בשר, ומה שבתימן אכלו הוא תלה זאת במזג האויר. אבל מה זה קשור במזג האויר?! לא נודע לי בדיוק מה הוא אמר. כיון שדבריו פורסמו ברבים, חובתנו להעמיד דברים על דיוקם ועל אמיתתם, ולמנוע בלבולים. בכל אופן, הדבר הזה אינו נכון. לא היה חס, לא חמשים מעלות ולא ארבעים, אדרבה דוקא היה קצת קר ונעים.

אולם לגופו של עניין, ברור שיש בזה משהו. דהיינו יכול להיות שאם לא היתה הסיבה הזאת, היו כן הולכים להחמיר. אבל צריכים לדעת שלהלכה למעשה, זה לא קשור אחד לשני. לדוגמא, למה נהגו הספרדים לא כהרמב"ם שאומר לגבי ביעור שמיטה שהוא בשריפה כמו ביעור חמץ, אומר הכסף משנה בפרק שביעי מהלכות שמיטה ויובל בשם מהר"י קורקוס, תקנה גדולה ליושבי הארץ בזמן הזה, כי אע"פ שמותר לקנות פירות מעכו"ם כמו שיתבאר ספ"ד, מ"מ כיון שאין קנין

היה שם יותר בזול. אבל אין הדבר קשור אחד לשני.

והראיה, מזה שלא נמנעו בשבוע שחל בו גם משתיית יין. כי בתימן היו בעלי היכולת עושים כל השנה יין, הנקרא שְׂרָאב, כגון בעיר הבירה צנעא. הרי לזה אין שום הכרח. ומדוע הקילו ולא נמנעו מלשתות, חוץ מבסעודה המפסקת. אלא מובן שהמנהג נשתלשל מדורי הדורות כדינא דתלמודא שאין הבשר היין אסורים זולת בסעודה המפסקת.

השנה שת"ב נדחה ליום ראשון, בלא"ה אנחנו פוסקים שאין דיני שבוע שחל בו ת"ב, כמו שהסברנו בשיעור הקודם, אבל נפק"מ לשנים אחרות. ומה שכתוב בשו"ע סי' תקנ"א סעיף י"א כי כל מי שאוכל בשר במקום שנוהגים בו איסור, פורץ גדר הוא וינשכנו נחש ע"כ, מדובר ביחיד או יחידים שמשנים ממנהג עירם וקהילתם. משא"כ אנחנו התימנים, שאנו קהילה נפרדת לעצמה בכל המנהגים, בתי כנסיות, רבנים וכו', נחשבים כעיר אחרת. וידוע גם לעדות אחרות שהתימנים נוהגים בזה היתר.

מניעת אכילת בשר בשבוע שחל בו ת"ב, או כבר מראש חודש אב, זהו מנהג שכבר הקדמונים הביאוהו, ורבינו הא"י גאון כתב מפורש שזה תלוי במנהג המקומות. וכן הריטב"א והמגיד משנה מביאים שיש מקומות שנהגו ויש מקומות שלא נהגו, כך שבעצם הדבר לא קשור לתימן דוקא. יכול להיות שמבחינת המציאות היה יותר קשה לאבותינו לקבל את החומרא הזאת. הבאתי זאת בשע"ה ח"ג סי' ק"ג סעיף ח', בשאר קהילות ישראל נוהגין שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין בתשעת הימים שמן ראש חדש עד לאחר תשעה באב, ואפילו תבשיל שנתבשל בו בשר או שיש בו שומן ואפילו בשר-עוף. אבל בקהילות תימן לא נתקבל מנהג זה, ואפילו בשבוע שחל בו תשעה באב אין נמנעים אפילו מאכילת בשר-בהמה ומשתיית יין. ובעיני יצחק אות כ"ב הבאתי, וכן מבואר במגיד

למה הם לא נוהגים כך? אלא, הוא אומר, מפני היוקר. כלומר שהיין נמכר ביוקר. כנראה בעלי התוס' שאנו, כי הם היו בצרפת, שם מצוי הרבה יין ובזול, אבל אצלם ביתר ארצות אירופה, היה היין ביוקר.

בא האגרות משה ושואל, הרי עכשיו השתנתה המציאות, כעת אפשר להשיג יין יותר בקלות ובזול, א"כ למה לא עושים כך. אלא הוא אומר, כיון שנקבע כך והיו סיבות, א"כ אפי' שבעצם הסיבה בזמנינו כבר אינה קיימת, אבל כבר הוקבע המנהג כן. כך זכורני. ועכשיו חיפשתי ומצאתי זאת באגרו"מ כרך ששי יו"ד סי' נ"ב אות ג' וזה לשונו, לעניין כוס בברכהמ"ז ודאי איכא מעלה לברך על הכוס בשלשה, אבל חיוב ליכא אפילו בעשרה לדידן, דכמה מאות בשנים לא נהגו לברך על הכוס, אף שאולי היה זה מחמת שלא היה יין מצוי, דיין של ענבים ברוב המקומות שהיה רוב ישוב ישראל לא היה כלל רק יין של צימוקים וג"כ ביוקר גדול, שלכן סמכו על הרי"ף והרמב"ם שסברי דברכהמ"ז אינה טעונה כוס. ובפרט שגם הסמ"ג שהוא מבעלי התוס' [הגם ששאר בעלי התוספות אינם סוברים כן, וכדלעיל. יב"ן], סובר ג"כ דאין ברכהמ"ז טעונה כוס, כדאיתא בהג"מ פ"ז מברכות הט"ו הובא בב"י סי' קפ"ב. מ"מ אף אם נימא הכי, כיון שעכ"פ מאות בשנים נהגו כן, נחשב ג"כ כנפסק אצלינו שברכהמ"ז אינה טעונה כוס, שלכן אף כשבאו עתה אחרי שנחרב עיקר ישיבת היהודים (באירופה בשואה) ובאו הרבה מהן למקומות שמצוי יין, לא נשתנה מנהגן שנהגו להלכה לפסוק כהרי"ף והרמב"ם והסמ"ג, שלכן ליכא שום חיוב כוס לברכהמ"ז אצלינו, ורק למעלה בעלמא ודאי איכא, דגם להרמב"ם איכא מעלה, והדינים שנאמרו בכוס של ברכה כדאיתא בפ"ז מברכות הט"ו. ויש אינשי שנוהגין כן, אבל בת"ח [בתורת חובה. יב"ן] לא שמעתי וכו'. ממילא אותו הדבר בנ"ד, לאחר שהוקבע המנהג שמתירים אכילת בשר, דהרי זה לא מצד הדין, א"כ גם אם השתנתה המציאות הדבר אינו מחייב.

לגוי, חלה קדושת שביעית על הפירות וצריך לבערם בזמן הביעור, כך שיטתו. בסופו של דבר הוא אומר, כי הדלות רב ועצום, ובמה שכתבתי יכולים לקיים מצות ביעור בלא ביעור, דהיינו אפשר להפקיר. אע"פ שלדעת רבינו הרמב"ם צריך לשרפם ולבערם, וזהו הביעור, אבל מ"מ כדאי הם הגאונים הנזכרים והראיות לסמוך עליהם וכו'. דהיינו, כיון שהדלות רב ועצום, לכן סמכו על הפוסקים האחרים המקילים שביעור של שמיטה הכוונה הפקר, ואח"כ יכולים לזכות בחזרה. לפי זה, הרי בדורות ההם אכן הם היו עניים דלים ואביונים, אבל בדורות שאחרי כן וכל-שכן בזמנינו, מדוע הדבר לא השתנה? רואים שכיון שכך נהגו, אפילו שבעצם הסיבה המציאותית כבר אינה קיימת, בכ"ז נשאר המנהג במקומו לקולא. ומכאן יש ללמוד גם לעניינינו.

גם באגרות משה כתב הגרמ"פ כיוצא בזה לגבי עניין של ברכת המזון על הכוס. הרי בשו"ע או"ח סימן קפ"ב סע' ל"א מובאים כמה דעות בעניין ברכת המזון שטעונה כוס. יש אומרים, וכך דעת התוספות, שברכהמ"ז חייבת כוס אפילו ביחיד. דהיינו אדם שאכל ביחידות, או שניים שאכלו, אין זימון אבל חייב לברך את ברכהמ"ז על כוס. ואם אין לו כוס יין, שלא יאכל, אם חושב שבפעם הבאה יהיה לו. דהיינו, נניח שהוא בלילה, אם עד הבוקר יהיה לו יין, אסור לו לאכול. זהו כמו לגבי הבדלה, יש ממש חיוב. כך היא דעת התוספות. ויש דעה שרק בשלושה צריך כוס, וזה על פי מדרש הנעלם. ודעת הרי"ף והרמב"ם שאפילו בשלשה אינה טעונה כוס, וכך אנו נוהגים. אמנם בעשרה אנחנו מצריכים כוס, וזה רק בבחינת הידור, דהיינו גם זה אינו מצד הדין אלא מפני כבוד הברכה. אם אין, אין. אומר הרמ"א [בהגהתו לשו"ע שם סעיף ב'], למה האשכנזים לא נהגו כך? מובן שהיה הדבר קשה בעיניו, כי הרי הם הולכים אחרי בעלי התוספות, אלו רבותיהם, והם אומרים שחייבים כוס אפי' ביחיד, א"כ

לומר זאת. צריכים לדעת, לתיקון חצות אין שיעור, לא חייבים לומר את הכל, אם אומרים חלק זה גם טוב. ואם אדם לא יכול כל יום, לפחות שיאמר פעם בשבוע, ובלי נדר. אבל עכשיו זה הזמן, בימי בין המצרים, ובפרט בשבוע זה.

ראיתי שמובא בספרים על הדבר הידוע והמפורסם בשם הירושלמי בפ"ק דמגילה הלכה ה', שכל הנביאים והכתובים עתידים ליבטל, חוץ מחמשה חומשי תורה ומגילת אסתר. אומר בעל מדרש אליהו, שזה נבהל הרעיון. מה פירוש שכל הנביאים והכתובים יתבטלו? הא כיצד יתבטלו הנביאים והכתובים? הרי דבריהם קדושים, ויש בהם הרבה שמות קדושים, איך יתכן שיתבטלו? לכן פירש מהר"ש יפה שהכוונה היא שלעת"ל יהיו כל כך חכמים, כל כך תרבה הדעת, עד שלא נצטרך את הנביאים והכתובים, כי נדע את הכל מהתורה, אבל לא שהם יתבטלו מצד עצמם. א"כ לכאורה, קשה לדבריו, מה יענה על הקללות הכתובות בתורה, התוכחות? ומה עם מה שכתוב בפרשת האזינו? הרי זה לא קשור לעת"ל. אלא מתרץ המדרש אליהו, שהפירוש הוא כך, לעת"ל דברי הנביאים והכתובים לא יהיו כפי הפשט, אלא לפי הרמז ודרש וסוד. הרי יש פרד"ס, א"כ הפשט לא יהיה. אבל הוא מוסיף שיהיה גם את הפשט, אולם הפשט ישתנה. דהיינו, כשאנחנו אומרים **אִיכָה יֹשְׁבָה בְּדָד הָעִיר רַבָּתִי עִם הָיְתָה כְּאַלְמָנָה רַבָּתִי בְּגוֹיִם שָׁרָתִי בַּמְּדִינֹת הָיְתָה לְמֶס וְאִיכָה אֲנִי, לַעֲתִ"ל** הפשט יהיה אחר, 'איכה יושבה בדד' היינו, איך א"י וירושלם שעליהם כתוב **עַל הַהָרִים אֲשֶׁר בְּכִי וְנָהִי וְעַל נְאוֹת מְדָבָר קִינָה פִּי נִצְתּוּ מִבְּלִי אִישׁ עֶבֶר וְלֹא שָׁמְעוּ קוֹל מְקֻנָּה מְעוֹף הַשָּׁמַיִם וְעַד בְּהֵמָה נִדְדוּ הָלָכּוּ. וְנִתְּתִי אֶת יְרוּשָׁלַם לְגִלְיָם מְעוֹן תַּנִּים וְאֶת עָרֵי יְהוּדָה אֶתֵּן שְׁמָמָה מִבְּלִי יוֹשֵׁב** [ירמיהו ט, ט-י]. חמשים ושתים שנה לא עברו עוף ובהמה בא"י, מרוב השממה שהיתה, כמבואר בגמ' שבת דף קמ"ה ע"ב. דהיינו כי מתוך שהמקום היה כ"כ בלתי ראוי ליישוב, אפילו לבהמות ולעופות לא התאימה ארץ ישראל אחרי החרבן. א"כ איכה יושבה בדד, העיר רבתי

אני אומר זאת כדי שלא יהיו טעויות ואי הבנות, ע"מ להבין את יסודות ההלכה, משום שאיננו רוצים לזעזע את המנהגים מכל מיני סיבות שיהיו, אפילו שאפשר אולי לעשות כל מיני פשרות, כמו לגבי חיבור פרשיות חקת ובלק כמנהגינו, ולא מטות ומסעי. אבל אם מתחילים לעשות שינויים כבר פרצנו גדרות, ומי יודע היכן זה יגמר.

שאלה: האם יש עניין להחמיר בעניין אכילת בשר בשבוע שחל בו?

תשובה: אנחנו לא מחמירים. בשיטה, כדי לא לפרוץ גדרי המסורת והמנהגים. אבל אינני אומר לכתחילה בבית שיבשלו בשר, אלא בישלו בשר ואנחנו אוכלים. איננו מחפשים זאת. אבל תבין מתוך הדברים. אני אומר כך כדי לא לקבוע זאת בתורת מנהג, כי אם יעשו כך בתורת מנהג א"כ זה נראה כאילו פרצנו גדר, והרי מצד הדין הדבר מותר בהחלט. רבן גמליאל ורבי עקיבא, אביי ורבא, גם כן אכלו בשר בשבוע שחל בו.

התייחסות מרן שליט"א לסדר "תיקון חצות" כמנהג ק"ק תימן, שיצ"ל בע"ה השבוע.

ברוך ה', זכינו שיצא בזריזות גדולה סדר תיקון חצות, הדבר חשוב בפרט עכשיו בימי בין המצרים, כפי שפתחנו ואמרנו על עניין הזכרת ירושלם וזכרון החרבן. הרבה אנשים לצערינו רחוקים מזה, לא מרגישים את הצער ואת החרבן. זכה הרב אליהו אכוע הי"ו, לסדר זאת בסדר נכון, וגם כל ההלכות מובאות פה, בזמנו כבר עברנו והיגהנו זאת, ולשמחתי הרבה זה יצא לאור שוב כעת. לא ידעתי אפילו שזה כבר יצא לאור בזמנו. הדבר חשוב מאד, בפרט בזמנינו. בעבר היו צריכים לקום בחצות משנתם, כדי לומר את תיקון חצות, אבל היום לצערינו אנשים רבים בלאו הכי ערים בחצות, א"כ אם אתה כבר ער, תגיד תיקון חצות. למה שאדם יישאר ער עד השעות שתים עשרה אחת בלילה, וילך לישון, יקח לך עוד כמה דקות

עם הכוונה, כיצד העיר שישבה בדד בעבר, היא נהיתה עכשיו בימות המשיח רבתי עם? 'רבתי בגויים', איך נהייתה העיר שהיתה כאלמנה? 'שרתי במדינות', איך העיר שהיתה נותנת מס לאחרים נהייתה עכשיו שרתי במדינות? דהיינו, הפשט התהפך.

או אפשר לומר באופן דומה לדבריו, 'איכה ישבה בדד', דהיינו 'הן עם לבדד ישכון וגו', איך ב"ה הגענו למצב כזה שאנו לא מתחשבים באף אחד. א"כ הפשט ישתנה לטובה.

ממילא גם בנביאים וכתובים זה כך, וכן בתוכחות וביתר הדברים, פירושם יהיה אחר לגמרי. אם כן צריכים לדעת, התיקון חצות אינו בא בכדי שהאדם יהיה עצוב, אפי' כשקוראים מגילת איכה, יש בה עניין של נחמה ושמחה. ה' ברוך הוא יזכנו.

היה בדעתי לדבר בשיעור זה כמה עניינים על אודות מופת הדור הגרי"ש אלישיב זצ"ל שנלקח מאתנו השבוע, תנצב"ה. אבל אני רואה שהזמן מאוחר מאד, על כרחנו נדחה הדבר לשיעור נוסף בל"נ. וכבר אחז"ל, קשה סילוקם של צדיקים יותר מחרבן בית המקדש, וכו'.

וכל המתאבל על ירושלם זוכה ורואה בשמחתה, שנאמר שְׂמַחוּ אֶת יְרוּשָׁלַם וְגִילוּ בָּהּ כָּל אֹהֲבֶיהָ שִׁישׁוּ אֶתֶּה מְשׁוּשׁ כָּל הַמִּתְאַבְּלִים עָלֶיהָ [ישעיהו ס"ו, י]. אבי"ר.